

KÓRKEM TEKST HÁM ONI BAYLANISTIRIWSHI QURALLAR HAQQINDA TÚSINIK

Karamatdinova Gawhar Tayirovna

Amiwdarya rayoni. 40-sanli mekteptiń qaraqalpaq tili oqitiwshisi

Tekst keminde eki gápten dúzilgen quramalı sintaksislik pútinlik. Gápler ózara hárqıylı sintaksislik bylanıs quralları járdeminde birigedi. Olarǵa leksikalıq tákirar, almasıqlar, xiazmatikalıq konstrukciyalar, waqıt hám orındı bildiriwshi birlikler, bayanlawıshlıq formalar, kiris aǵzalar hám t.b leksika-grammatikalıq birlikler kiredi. Tilshi ilimpaz A.Mamajonov tekst komponentleri arasında bekkem sintaksisilik baylanıs bar ekenligin aytadı. Sintaksisilik baylanıslardıń bul túriqospa gáp komponentleri arasındaǵı grammatikalıq baylanısqa uqsap ketedi., tek quramalasqan túrde júzege shıǵadı. Bizge belgili qospa gáp komponentleri arasında birigiw, salıstırıw, qarsılaslıq, sebep-nátiyje, shárt, waqıt, túsindiriw mazmunı sáwlelenedi. Bul baylanıslar dizbekli, dánekerler hám baǵınıńqılı qospa gáplerdiń komponentlerin ózara biriktiriwshi sintaksislik baylanıs quralları bolǵan intonaciya, dánekerler, dánekerlik xızmettegi sózler, almasıqlar, ayırım sózlerdiń tákirarlanıwı, bayanlawıshlıq formalar arqalı ámelge asadı. Qospa gáplerde sintaksisilik baylanıs predikaciyalar arasında ornatıladı. Tekstte bolsa sintaksislik baylanıs bir ptin gápler, quramalı sintaksislik pútinlikler, abzaclar, bálimler, baplar arasında júzege kelip, onıń mazmunlıq hám strukturalıq birligin támiynleydi .

Kórkem shıǵarmanıń qunlılıǵınıń artıwında kórkem tekstti baylanıstırıwshi qurallardıń ornı girewli. Kórkem shıǵarmada ayılajaq oy pikirdiń izbe-izligin támiynlewde hám oy pikirdi tıyanaqlı etip oqıwshıǵa jetkeriwde de kórkem tekstti baylanıstırıwshi qurallarúlken xızmet atqaradı. Biz bul haqqında kurs jumısımızdaǵı berilgen mısallarda keńnen talqılap ótemiz.

Tekst quramındaǵı gápler tek strukturalıq jaqtan emes, al mazmunlıq jaqtan da bir-birine sáykes keliwin talap etedi. Qaraqalpaq tiliniń sintaksisine arnalǵan sabaqlıqta tekstti baylanıstırıwshi birliklerdiń tómendegi túrleri kórsetiledi:

- 1.Leksikalıq tákirar
- 2.Sinonimlik qatnas
- 3.Almasıqlar
- 4.Kiris gáp hám kiris aǵzalar
- 5.Dánekerler.

Kórkem tekst komponentlerin baylanıstırıwda tómendegi leksikalıq-grammatikalıq qurallar jiyi qolaanıladı. Bular bayanlawısh formaları, almasıqlar, leksikalıq tákirar, orın hám waqıttı bildiriwshi birlikler, xiazm, parcellyatlar arqalı birigiw, nominativlik hám infinitivlik gápler, kiris sózler, dánekerler hám tillik birlikler qollanıladı.

Jazıwshı kórkem shıǵarma jazar eken eń áweli jazılajaq shıǵarmanıń tillik birliklerine, leksikasına dıqqat itibar qaratadı. Dóretpede pikirdiń qaytalanbawı, mániessiz qara sózlerdiń qollanılmawı, qurǵaq bayanlawlardıń bolmawı ushın tekstti baylanıstıratuǵın kúsheytkish máni beretuǵın kórkem tekstti baylanıstırıwshı qurallardan paydalanadı. Bunda bayanlawısh formaları, almasıqlar, leksikalıq tákirar, sinonimler qaraqalpaq til biliminde eń ónimli qollanılatsuǵın kórkem tekstti baylanıstırıwshı qurallar sıpatında kórkem sóz sheberleriniń dóretpelerinen orn alǵan.

Mısal: Erteń eslew kúni degen aqsham jawın qonaǵa jawıp shıqtı. Hámme jer etiktiń qonıshınan keletuǵın batpaq boldı. Lekin, ata-babasınıń basına zıyaratqa baratuǵınlar hár jılgıdaylek-lek aǵıldı (M.Nızanov. Ashıq bolmaǵan kim bar.3-b) Bul tekste jawıp shıqtı, boldı, aǵıldı bayanlawıshları waqıyanıń izbe-izligin támiynlew menen birge kórkem teksttiń pútinligin támiynlep tur.

Teksttiń qurılısındaǵı gáplerdi bir-biri menen baylanıstırıwda eń kóp qollanılatsuǵın qurallardıń biri bul almasıqlar. Bunday xızmetti atqarıwına almasıqlardıń atlıq, kelbetlik, sanlıq, ráwısh, feyillerdiń ornına qollanıla alıwı sebep boladı. Mısal: -“Til jaǵın tasqa” dedi Seydan ǵarrı, jolawshılardıń keyninen sıǵalap. Biraq ol ótkinshi diyxanlardıń ózi jónindegi jaqsı pikirlerine ishinen ırza boldı. Al, óziniń jurta kórinbey tasalanıp turǵanı esine túsip, endi ol usı pitik daqılın orıwǵa da ishteyin joǵalta tústi. Qır dógerek kútá kewilli edi. Ol tuw alısta shawqımlasıp paxta terip júrgen hayallarǵa da, jolda baratırǵan eki diyxanǵa da qanday bir qásiyetli sezim menen qaradı. Ketip baratırǵan diyxanlarǵa qolın bılǵap baqırǵısı hám olar menen birge ketkisi keldi (I.Yusupov.Seydan ǵarrınıń gewishi.21-b). Bul tekst quramındaǵı komponentlerde Seydan ǵarrınıń ishki keshirmeleri hám oyları berilgen. Qaharmannıń ishki keshirmeleri mısalda kórinip turǵanıday birinshi gáp penen ekinshi gápti ol almasıǵı,úshinshi, túrtinshi, besinshi gáplerdi de ol almasıǵı, al altınshı gápti olar almasıqları baylanıstırıp tur.

Almasıqlardıń konkret mániisi kontekst, situaciya-sóylew procesinde qatnasıwshılardıń múnásibetine qaray konkretlesedi.

Tekst komponentleri leksikalıq tákirar arqalı baylanısqanda belgili bir sóz olardıń eki yamasa bir neshesinde qaytalanadı.

Mısal: Esengeldi uzaqtan bildirmey shekelep kiyatırǵan uzın saplı nayzasın jiberip qaldı. Nayza xannıń qulaq-shekesinen qadalıp attan qulattı, aytar gápi kegirdegine sıymay, qorr-qorr etip, sóz ornına burq-burq qan bolıp aǵıp jattı. Usı máhálde qashıwǵa meyillengen joldaslarına Ǵayıp bahadırlar qarshıǵaday topılıp, attan awdarılıp úlgerdi. Esengeldi elege shekem xannıń bet-ápsherin tolıq abaylamaytuǵın edi. Elim aldındaǵı xannıń kelte ayaq-qolları selteń-selteń etkeni bolmasa, ishik ketken nayzasın suwırıp ayrıǵa tolı bir meske megzetti. Esengeldi de burın payda bolmaǵan ızalı kúsh payda boldı. Xannıń kegirdegin tesip ketken nayzasın suwırıp alıp, qarnına urdı (T.Qayıpbergenov Maman biy ápsanası)

Bul mısaldağı nayzasın, nayza,sózleri tekstte tákirarlanıp Esengeldi batırdıń erligi, mártligin oqıwshıǵa ele de keńirek, túsinikli etip túsindiriliwinde leksikalıq tákirar sıpatında paydalanılǵan.

Xiazmatikalıq konstrukciyalar járdeminde baylanısıw qaraqalpaq til biliminde siyrek ushırasatuǵın baylanısıw túri bolıp tabıladı. Xiazm tiykarınan eki gápten ibarat tekst túrinde ushırasadı. Xiazm “X” háribi túrinde belgili bolǵan stillik qural. Birinshi qatar ózgerissiz ekinshi qatar da keri qaytalanadı. Seslik hám poetikalıq jaqtan bekkem kompoziciya júzege keledi. Bunda jazıwshınıń tiykarǵı maqseti ekinshi gápte berilgen boladı. Birinshi gáp ekinshi gápten ańlatılǵan mánini asıra súwretleydi.

Mısal: Berdimurat aytar, kóre almay jaqtı

Ólip keter boldı, ashılmay baxtı

Berdimurat xalıqtı-xalıq Berdaqtı,

Jalgızındaý kórer jannan jaqsıraq (Berdaq.Tańlamalı shıǵarmaları. 84-b)

Bul qosıq qatarlarındağı Berdimurat xalıqtı-xalıq Berdaqtı,qatarları xiazm bolıp qosıqtıń mánisin ele de kúsheytıp máni beriwde úlken xızmet atqarıp tur.

Qaraqalpaq til biliminde tekstke qanday bolmasın jazılǵan, kóshirilgen yaki basılǵan tvorchestvolıq miynet, ádebiy shıǵarma, dokument yamas onıń bir bólimi, úzindisi-dep túsinik berilgen. Házirgi dáwirde tekst túrleri hám olarǵa tiyisli bolǵan belgilerdi anıqlaw dawam etpekte. Textke tiyisli belgiler sıpatında xabar beriw, erkin gápler yamasa quramalı sintaksisilik pútinliktiń shólkemlesiwı, quram bólekleri arasında mazmunlıq hám sintaksisilik baylanıstıń bar ekenligi, orın hám waqıt izbeizligine qurılǵan, bir temaǵa jámlesken til birligin túsinemiz.

PAYDALANILǵAN ÁDEBIYATLAR:

1. Dáwletov A , Dáwletov M, Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. Nókis, 2009.
2. Qaharmanlıq dástanlardağı túsinirme sózlerdiń túsinigi, Nókis, 1992.
3. Рахматуллаев Ш. Узбек тилининг этимологик луғати II Тошкент, 2003.
4. Ҳамидов Ҳ. Қарақалпақ тили тарийхының очерклери. Нөкис. Қарақалпақстан, 1974.